

Az alakzatok és a szóképek magyar elnevezéseihez

Szathmári István a Magyar Nyelvőr legutóbbi számában Révai Miklós alakzat- és szóképterminuszairól írt *Hogyan alapozta meg Révai Miklós az alakzatok magyar elnevezésrendszerét?* címen (134: 412–21). Nagyon fontos témát hozott a felszínre: a magyar műszavak kérdését. Tanulmányában nemcsak Révai magyarításairól van szó (példáiban idéz is régi retorikusokat), hanem általában a retorikai szakszavak magyarításáról, sőt közvetve bármely szaknyelv magyar szóhasználatáról. Azt hiszem, ennek a folyóiratnak a hasábjain nem szükséges különösebben bizonygatni, hogy a szaknyelv magyar volta mennyire alapvető – mondhatnánk: létszükséglet – egy nemzeti nyelv fejlettsége, csiszoltsága, igényessége szempontjából. Életkérdés.

De egyéb erős érvünk is van. Szathmári István ezt hangsúlyozza: „Ismeretes, hogy a megnevezés, a névadás általában is mennyire fontos. A szaknyelvek, a műnyelvek esetében pedig a megnevezést jelenti. A szakszó, a műszó vagy a terminus technicus ugyanis egy-egy tudomány(ág) pontosan meghatározott kategóriáinak, fogalmaink egyértelmű és állandó jellegű megnevezése. Az ilyen megnevezéseknek tehát világos szerkezetűnek, érthetőnek és lehetőség szerint rövidnek kell lennie” (413). Nem egyszerű ezeknek a követelményeknek megfelelni, és ez látszik is a sokféle próbálkózson: aránylag kevés maradt fenn az idő rostáján, Révai alakzatműszavai közül tíz (420).

Szathmári István tanulmányát fontosnak tartom, és szeretnék csatlakozni megállapításaihoz. Ebben a közleményben arról kívánok beszámolni, hogy a *Retorikai lexikonban* (Kalligram, 2010) milyen magyar terminusokat vezettünk be. Természetesen csak a szóképek és az alakzatok elnevezéseit közlöm, kevesebbet, mint amennyi az *Alakzatlexikonban* található, a Retorikai lexikonban ugyanis sok egyébről is szó van.

A Retorikai lexikon főszerkesztője, Adamik Tamás ezt írja az Előszóban: „Mivel a retorikának Magyarországon is nagy hagyományai vannak, és bizonyos szakterminuszok magyar megfelelői is meghonosodtak már, ennek a folyamatnak az elősegítésére, bizonyos mértékben előnyben részesítettük a magyar szakszavakat az idegenekkel szemben, pl. *alakzat, szóalakzat, gondolat-alakzat, szókép, költői kérdés, törvényszéki beszéd, tanácsadó beszéd, bemutató beszéd, körmondat, tagmondat, íz* stb. Az egyes szócikkekben tehát az adott retorikai fogalom magyar nevét közöljük a címszóban, ha a szóban forgó fogalomnak van magyar megfelelője; zárójelben azonban megadjuk görög és latin eredetijét is, hogy egyértelmű legyen, miről van szó, de keresztutalások is segítik a tájékozódást” (8).

A Retorikai lexikonban tehát törekedtünk arra, hogy magyar terminusokat használjunk. Eljárásunk fenti indokolásához még kettőt fűznék: 1. Ha már Révai kétszáz évvel ezelőtt magyar terminusokat igyekezett használni, akkor ezt mi is megtehetjük (tehát nekünk is Révai példája volt a mértékadó). 2. Manapság kétszeresen indokolt a magyar terminusok használata, mivel az emberek nemigen tudnak már latinul, görögül még kevésbé. Mindnyájan tapasztalhattuk a vizsgákon, hogy tanítványaink mennyire kiforgatják a görög és a latin elnevezéseket, hiszen nem értik őket.

Minden nemzet törekedett saját terminológiájára megteremtésére. A rómaiak is igyekeztek a latin terminusokat megalkotni, olykor több megoldást is produkáltak, míg végül egyik-másik állandósult. Magára az *alakzat* terminusra is több megoldás született, míg végül a *figura* vált terminus technicusszá. Nagyon kevés esetben látunk a latin forrásokban csak görög terminust, ilyen például a *syncope*. Az európai népek latinul írt retorikákat használtak, egészen a 16. századig, a nemzeti nyelvek megerősödéséig. Ekkor születnek meg az anyanyelvi retorikák anyanyelvi terminusokkal. Az angol George Puttenham 1589-ben publikált *The Arte of English Poesie* (Az angol költészet művésze) című műve angol terminuszairól híres, amelyeket mindmáig idéznek a szakmunkák. A fenti példák alapján azt mondhatjuk, hogy Révai is helyesen járt el, amikor a görög és a latin szakszavakat magyarítani kívánta.

Az alábbiakban közlöm tehát a Retorikai lexikon alakzat- és szóképelnevezéseit. A meggyökeresedett elnevezéseken nem változtattunk, ilyenek a *metafora*, a *metonímia* stb. Ezeket a nyelv-

használat állandósította más nyelvekben is. Néhány idegen, főleg görög terminuson nem akartunk változtatni, ilyenek az *aphaireszisz*, az *apokopé* stb., mert sajátos és ritkán előforduló műszavak. Az esetek többségében viszont magyar terminusokat alkalmaztunk, illetve alkottunk, ilyenek például az *áldialógus*, az *átfogás*, az *esdeklés* és sok egyéb.

Felvetődik a terminusok helyesírásának kérdése. A görög terminusokat az akadémiai helyesírás szerint közöltük, elhagytuk tehát a latinos, valamint a latinból magyarosított formákat. Ha már egyszer az Akadémia szabályozta a görög szavak átírását, illő volna ezt alkalmazni és ehhez igazodni.

Az alábbi listán feltüntettem az illető stíluseszköz minősítését, ezt most hosszabban nem indoklám, a lényege az, hogy a retorikában régóta alkalmazott szó- és gondolatalakzat-felosztást alkalmazzuk (a szó- és gondolatalakzatok használatára l. a Retorikai lexikon megfelelő cikkeit, valamint Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek osztályozásáról. In: *A szónoki beszéd kidolgozása*. Budapest, Trezor, 2004, 43–69). A rövidítések: t = trópus, sz = szóalakzat, g = gondolatalakzat.

alakzat – gör. *szkhéma*, lat. *exornatio, conformatio, lumen, figura*

áldialógus – gör. *hüophora*, lat. *subiectio* (g)

allegória – gör. *allégoria* (t)

annominatio – gör. *paronomaszia*, lat. *annominatio (adnominatio)* (sz)

aphaireszisz – gör. *aphaireszisz*, lat. *detractio*, m. *elvétel* (sz)

apokopé – gör. *apokopé* 'levágás', lat. *apocope* (sz)

átfogás – gör. *szüllépszisz*, lat. *conceptio* (sz)

átkarolás – gör. *szümploké*, lat. *complexio* (sz)

átlépés – gör. *hüperbaton*, lat. *transgressio* (sz)

átvezetés – gör. *antimetatheszisz*, lat. *traductio* (sz)

beszéltetés – gör. *éthopoiia*, lat. *allocutio, sermocinatio*, m. 'erkölcsrajz', ill. 'megszóllaltatás', 'beszéltetés' (g)

betűrim – *alliteráció* (15. sz.-i műszó), lat. *ad + littera* 'betűhozzáadás'

célzás¹ – lat. *allusio* 'rájátszás, tréfás célzás, utalás' (sz)

célzás² – lat. *allusio* 'játszva közeledés, rájátszás, tréfás célzás' (g) tkp. célozgatás, sejtetés

eléhelyezés – gör. *prosztheszisz, protheszisz*, lat. *prosthesis, prothesis, appositio*

elfordulás – gör. *aposztróphé*, lat. *aversio* (g)

elkülönítés – gör. *szünonimia, diezeugmenon, hüpozeuxisz*, lat. *disiunctio* (sz)

ellentét – gör. *antitheszisz, antitheton*, lat. *contrapositum, contentio* (sz)

előismétlés – gör. *anaphora*, lat. *repetitio* (sz)

előkészítés – gör. *proparaszkeué, prokataszkeué*, lat. *praeparatio, praemunitio*, m. 'előre figyelemzetetés' (g)

engedmény – gör. *epitropé, paromologia, szüinkhorészisz*, lat. *cocessio, confessio, suffessio*, m. 'engedmény, kedvezés' (g)

enyelgés – tkp. az irónia fajtája (t), találó Zlinszky „szerető gorbomaság” kifejezése

epanaphora – gör. *epanaphora* (sz)

epanasztróphé – gör. *epanasztróphé* (sz)

epibolé – gör. *epibolé* 'rávetés' (sz)

epizeuxisz – gör. *epizeuxisz* 'hozzákötés', 'hozzákapcsolás', lat. *epizeuxis, conduplicatio* (sz)

értelmező ismétlés – gör. *epanodosz*, lat. *regressio* 'visszalépés' (sz)

érvkölsönzés – gör. *szünoikeiósizisz*, lat. *conciliatio*, m. 'összeállítás', 'kibékítés', 'megnyerés' (g)

esdeklés – gör. *deészisz*, lat. *obsecratio, obtestatio*, m. 'kérés', 'esedezés', 'könyörgés', 'rimáncodás' (g)

esethalmozás – gör. *polüptóton* 'sok eset', lat. *ex pluribus casibus* (sz)

- felcserélés – gör. *enallagé, exallagé, hüpallagé*, lat. *mutatio* (sz)
- felkiáltás – gör. *ekphónészis*, lat. *exclamatio* (g)
- felsorolás – lat. *enumeratio* (sz)
- felsorolás elválasztással – gör. *szünathroiszosz*, lat. *distributio* (sz)
- finomítás – lat. *expolitio, commoratio*, m. 'kisimítás', 'kicsiszolás', 'finomítás', ill. 'elidőzés' (g)
- fokozás – gör. *klimax, epiploké*, lat. *ascensus, catena, gradatio* (sz)
- fokozás lefelé – gör. *antiklimax*, lat. *gradatio* (sz)
- fokozó ismétlés – gör. *epiploké*, lat. *gradatio* (sz)
- grafémaalakzat – a terminus Heinrich Plett-től származik
- grammatikai alakzat – a terminus *Quintilianustól* származik
- halmozás – gör. *diallagé, szünathroiszosz*, lat. *frequentatio, congeries, consummatio* (sz)
- hangbetoldás – gör. *epentheszis*, lat. *epenthesis* (sz)
- hasonlat – gör. *eikón, parabolé*, lat. *imago, similitudo* (g)
- helyesbítés¹ – gör. *epanorthószisz, diorthószisz*, lat. *correctio*, m. 'javítás', 'helyesbítés' (g)
- helyesbítés² – gör. *epanorthószisz, epidorthószisz*, lat. *correctio* (sz)
- hozzáillesztés – gör. *proszapodoszisz*, lat. *subnexio*, m. 'alákötés', hozzáfűzés 'hozzáillesztés' (g)
- hozzákapcsolás – gör. *epezeugmenon*, lat. *adiunctio* (sz)
- hozzákapcsoló indoklás – gör. *proszapodoszisz*, lat. *subnexio* (sz)
- hüpozeugma – gör. *hüpozeugma*, lat. *adiunctio* (sz)
- idősíkváltás – gör. *hüszterologia, hüszteron proteron*, lat. *hysterologia* (sz, g)
- ikerítés – gör. *anadiplószisz, epizeuxisz*, lat. *duplicatio, geminatio* (sz)
- íronia – gör. *eiróneia, antiphraszisz*, lat. *ironia, contrarium, dissimulatio, illusio* (t, g)
- ismétlés – gör. *apanalépszisz, palillogia*, lat. *repetitio, iteratio* (sz)
- ismétlés toldalékkal – gör. *parégmenon*, lat. *derivatio* (sz)
- jellemrajz – gör. *éthopoiia, mimészis*, lat. *notatio, imitatio*, m. 'erkölcsrajz', ill. 'utánzás', 'ábrázolás' (g)
- jelzőáttolás – lat. *enallagé adiectivi, hüpallagé adiectivi* (sz)
- képzavar – gör. *katakrézisz*, lat. *abusio*, m. 'helytelen használat' (t)
- keresztszerkezet – gör. *antimetabolé, khiaszosz*, lat. *commutatio* (sz)
- keretes ismétlés – gör. *epanadiplószisz* 'kettőzés', *proszapodoszisz* 'hozzáadás', lat. *reditio* 'viszsaadás' (sz)
- kétérdés – gör. *aporia, diaporézisz*, lat. *dubitatio, addubitatio* (g)
- kettőzés – gör. *anadiplószisz*, lat. *reduplicatio* (sz)
- kiemelő szórend – gör. *anasztrophé* 'felfordítás', lat. *inversio, reversio* (sz)
- kihagyás – gör. *elleipszisz*, lat. *detractio* (sz)
- költői kérdés – gör. *erótészis, erótéma*, lat. *interrogatio, quaesitum*, m. 'kérdés', 'kérdő következtetés' (g)
- körülírás – gör. *periphraszisz*, lat. *circumitio, circumlocutio* (t)
- kötőszóhalmozás – gör. *polüszündeton*, lat. *multiugum* (sz)
- kötőszókihagyás – gör. *aszündeton*, lat. *dissolutum, dissolutio, inconnexio* (sz)
- közbeszúrás – gör. *parentheszis*, lat. *interpositio*, m. 'közbevetés', 'betoldás', 'közbeszúrt mondat' (g)
- közölés vagy közrefogás (sz) – a terminus Horváth Jánostól származik
- megelőzés – gör. *prolépszisz, prokatalépszisz*, lat. *anticipatio*, m. 'előre elfoglalás', 'megelőzés', 'előreutalás', 'előkészítés' (g)
- megengedés – gör. *epotropé*, lat. *permissio*, m. 'rábízás', ill. 'megengedés', 'átengedés' (g)
- megkülönböztetés – gör. *diaphora*, lat. *distinctio* (sz)
- megszemélyesítés – gör. *proszópopoiia*, lat. *fictio personae, personificatio* (t)

- mellőzés – gör. *antiphraszisz*, *paraleipszisz*, lat. *praeteritio*, *occultatio*, m. 'mellőzés', ill. 'elrejtés', 'elleplezés' (g)
- mestertrópus – ang. *master trope*
- meszozeugma – gör. *meszozeugma*, lat. *coniunctio* (sz)
- metafora – gör. *metaphora*, lat. *translatio* (t)
- metalépszisz – gör. *metalépszisz* 'megváltoztatás', 'felcserélés', lat. *transsumptio* (t)
- metonímia – gör. *metónímia* 'átnevezés', lat. *denominatio*, *metonymia* (t)
- mondás – gör. *gnómé*, lat. *sententia*, m. 'felismerés', 'gondolat', 'vélemény', 'ítélet' (g)
- nyelvi kép – (t), (alakzat)
- nyomaték – gör. *emphaszisz*, lat. *emphasis*, *significatio*, m. 'visszaverődés', 'tükörkép'; 'látszat', 'megmutatás', 'bizonyítás', 'nyomatékos kijelentés' (t), (g)
- oximoron – gör. *oximóron* 'nagy ostobaság', *szünoikeiósizisz* 'összekapcsolás', lat. *conciliatio* 'összekötés' (sz)
- összefoglaló halmozás – lat. *coacervatio* (sz)
- összehasonlítás – gör. *szünkrizszisz*, lat. *comparatio* [*comparatio paratactica*] (g)
- paradoxon – gör. *paradoxon* 'váratlan', 'hihetetlen', tkp. 'látszat ellenére', lat. *admirabile*, *inopinatus* (sz)
- párhuzamosság – gör. *parallélosz* 'egymás mellett lévő', 'párhuzamos', lat. *parallelismus* (sz)
- pontosítás – gör. *paradiasztolé*, lat. *distinctio* (sz)
- prozeugma – gör. *prozeugma*, lat. *adiunctio* (sz)
- ragrím – gör. *homioptóton*, lat. *simile cadens*, *simile casibus* (sz)
- rövidség – gör. *brakhülogia*, *epitrokhaszosz*, lat. *brevitas*, *percursorio*, m. 'tömörség', 'átfutás', 'futólagos említés' (g)
- szabadosság – gör. *parrészia*, lat. *licentia*, *oratio libera*, m. 'szabad szólás', 'nyíltság', 'őszinteség', 'szabadosság', 'korlátlanság', 'merészség', 'féktelenség' (g)
- szembeállítás – gör. *antitheton*, *antitheszisz*, lat. *contrarium*, *contrapositum*, m. 'ellentét', 'szembeállítás' (g)
- szemléletesség – gör. *enargeia*, lat. *evidentia*, *demonstratio*, m. 'világosság', 'nyilvánvalóság', 'élénkség', ill. 'szemléltetés', 'bemutatás' (g)
- szimbólum – gör. *szümbolon* 'párjához illő tárgy', 'ismertetőjel' (t)
- szinekdoché – gör. *szünekdoché* 'együttértés', lat. *intellectio* 'megértés', *synecdoche* (t)
- szinesztézia – gör. *szünaisztheszisz* 'együttes észlelés/érzet', ném. *Synästhesie* (t), (20. sz. eleji műszó)
- színlelés – gör. *hüpokrizszisz*, lat. *simulatio*, m. 'szerepjátszás', 'színlelés', 'tettetés' (g)
- szinonimahalmozás – gör. *szünathroiszosz*, lat. *congeries* (sz)
- szócsavar – gör. *antanaklaszisz* 'visszaverődés', *anaklaszisz* 'kanyar', 'csavar', lat. *reflexio* 'csavarás', 'visszaverődés' (sz)
- szóismétlés – gör. *palillogia*, lat. *iteratio*, *conduplicatio* (sz)
- szókép – gör. *troposz*, lat. *exornatio verborum*, *tralatío*, *verborum immutatio*, *tropus*
- szónoki meghatározás – gör. *horiszosz*, lat. *finitio*, m. 'megszorítás', 'mérseklés' (g)
- szótoldás – gör. *paragógé* 'valamely szó végének megtoldása' (sz)
- szüinkopé – gör. *szüinkopé*, lat. *syncope* (sz)
- tagadva állítás – gör. *antiphraszisz*, *litotész* 'egyszerűség', 'állítás tagadás révén', lat. *deminutio* 'kisebbítés' (t)
- tagmondat-egyenlőség – gör. *iszokólon*, lat. *compar* (sz)
- tagmondathalmozás – gör. *hüpozeuszisz*, lat. *subiunctio* (sz)
- talány – gör. *ainigma*, lat. *aenigma*, m. *enigma* (t)
- tanakodás – gör. *anakoinószisz*, *koinónia*, lat. *communicatio*, m. 'tanácskozás', 'megbeszélés', 'tanakodás' (g)

tőisméltés – lat. *figura etymologica* (sz)
 toldalékrím – gör. *homoioteleuton*, lat. *similiter desinens, simile determinatione* (sz)
 tükörisméltés – gör. *antimetabolé*, lat. *commutatio* (sz)
 túlzás – gör. *hüperbolé*, lat. *superlatio* (t)
 utóisméltés – gör. *epiphora* 'odavivés', 'hozzáadás', lat. *epiphora, conversio* (sz)
 vegyítés – gör. *diallagé* (sz)
 zeugma – gör. *zeugma* 'járom', 'iga', lat. *coniunctio, iniunctum, adiunctio* (sz)

Felvettünk néhány **írói eljárást**, ezeknek több, olykor igen sok megoldásuk lehetséges:

nagyítás és kicsinyítés – gör. *auxészisz kai meiószisz*, lat. *amplificatio et minutio* (részint a feltalálás [*inventio*], részint a kifejezésmód [*elocutio*] eszköze)
 kicsinyítés – gör. *meiószisz, tapeinószisz*, lat. *minutio*
 nagyítás – gör. *auxészisz*, lat. *amplificatio*
 elmés, elmésség – gör. *aszteiosz, aszteiszosz*, lat. *acutus, acumen*
 négyes változtatási eljárás – gör. *tettaresz tropoi* vagy *aitiai*, lat. *quadripartita ratio*
 pleonazmus – gör. *pleonaszosz* 'fölösleg', 'bőség', 'szószaporítás', lat. *congeries*
 tautológia – gör. *tautologia*, lat. *commoratio [una in re], idemloquium* 'ugyanazt mondás'
 jóhangzás – gör. *euphónia*, lat. *vocalitas*
 rosszhangzás – gör. *kakophónia*, lat. *structura aspera*
 rosszsejtetés – gör. *kakemphaton*, lat. *deformitas*
 kétértelműség – gör. *amphibolia*, lat. *ambiguitas*

Nem állítom, hogy mindegyik elnevezés száz százalékgig szerencsés. A nyelvhasználat majd eldönti, melyikük állandósul. Jó volna, ha egyetértés alakulna ki az elnevezéseket illetően, és egyöntetűen használnánk a magyar elnevezéseket. A görög–latin neveket meg lehet melléjük tanulni, kétségkívül segítenek a nemzetközi szakirodalom olvasásában.

A. Jászó Anna
 egyetemi tanár
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék